

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՄԻՐԶԱԲԵԿՅԱՆ ԳԵՈՐԳԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ

**1590 թ. ԵՐԵՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԵԹԻ ԵՎ 1728 թ. ԵՐԵՎԱՆԻ ԼԻՎԱՅԻ ՈՒՆՐԱ
ՀՅՈՒՄԻԱՍՅԻՆ ՀԱՐԱԿԻՑ ՇՐՋԱՆԻ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԵՐԸ
(ՀԱՄԵՄՏԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)**

Է.00.05 «Պատմագրություն, աղբյուրագիտություն»
մասնագիտությունում պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսություն

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2018

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Արևել ազիտության ինստիտուտում:

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտության ոլորտի դոկտոր, պրոֆեսոր Ավագյան Ա. Գ.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտության ոլորտի դոկտոր Կոստիկյան Բ. Պ.

Թեկնածու պատմական գիտության ոլորտի Երանյան Գ. Զ.

Առաջատար կազմակերպության՝ Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությանը կայանալու է 2018 թ. հունիսի 3-ին, ժամը 13⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՅ-ի Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան, պող. 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2018 թ. հունիսի 1-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտության ոլորտի թեկնածու, դոցենտ
Մուրադյան Յ. Ղ.

ՍՏԵՆԱԽՈՍՈՒ ԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒ Ր ԲՆՈՒ ԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ **ԳԻՏԱԿԱՆ** **ՆՇԱՆԱԿՈՒ ԹՅՈՒՆՆ** **ՈՒ**
ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒ ԹՅՈՒՆԸ: Պատմական Հայաստանի արևելյան

հատվածը, XVI և XVIII դարերում հիմնականում գտնվելով Սեֆյան Իրանի տիրապետության ներքո, օսմանա-սեֆյան պատերազմների հետևանքով՝ քանիցս ենթարկվել է Օսմանյան կայսրության հարձակումներին: Դրանց թվում հատկապես առանձնացել են օսմանյան բանակի նվաճողական գործողությունները XVI դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբներին, որոնցից յուրաքանչյուրի ժամանակ կայսրության գործերին հաջողվել է մեկ տասնամյակից ավելին իրենց տիրապետությունը հաստատել Արևելյան Այսրկովկասում:

Պատերազմական գործողությունների հետևանքով հայ ժողովուրդը մասնավորապես ժողովրդագրության և սոցիալ-տնտեսական կացության համատեքստում նոր իրողության առջև է կանգնել: Այդ նոր իրավիճակի լուսաբանման համար կարևորություն ունեն այնպիսի սկզբնաղբյուրներ, ինչպիսիք են օսմանյան ընդարձակ հարկացուցակները՝ աշխարհագիր մատյանները (*թահրիր դեֆթերները*¹⁾, որոնք կարող են օգտակար լինել միաժամանակ միջարք խնդիրների հետազոտման համար: Նախև առաջ, դրանք թույլ են տալիս մեծ ճշգրտությամբ քննել աշխարհագրի անցկացման պահին եղած ժողովրդագրական պատկերը, ինչպես նաև ուսումնասիրել սահմանված հարկերը, որոնք վճարվել են նոր իշխանություններին: Հիշատակված աշխարհագիր մատյաններում ըստ հարկատուների թվի (հաճախ ընտանիքների) ներկայացվում է նրանց զբաղմունքը, դավանական պատկանելությունը: Դրանք արժեքավոր փաստաթղթեր են նաև Օսմանյան կայսրության վարչա-քաղաքական միավորների զարգացման դինամիկայի ուսումնասիրության տեսանկյունից, քանի որ թույլ են տալիս պարզել, թե մեզ հետաքրքրող երկրամասը ի՞նչ միավորների է բաժանված եղել տարբեր պատմական դարաշրջաններում:

Օսմանյան հարկամատյանների ուսումնասիրության արդիականությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ հարկային ցուցակները հատուկ ուշադրության են արժանանում նաև հարևան Ադրբեյջանի Հանրապետության պատմագրությունում: Օսմանյան բնագրերը թուրքիայի Հանրապետության արխիվներներից վերցված լինելով՝ փորձ

¹ Սահակյան Լ., Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Երևան, 2007, էջ 4:

Է արվել ներկայացնել տարածաշրջանը որպես մահմեդաբնակ՝ «Արևմտյան Ադրբեջան»²: Օսմանյան աշխարհագիր մատյանների քննությունը հնարավորություն է ընձեռում ոչ միայն ճշգրիտ ներկայացնել այնտեղ արձանագրված բոլոր տվյալները, այլ նաև՝ անաչառության սկզբունքով ստացված տվյալները համեմատել ադրբեջանական և հնարավորինս՝ նաև թուրքական տվյալների միջև:

ԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ:

Ատենախոսությունը ժամանակագրորեն ընդգրկում է XVI և XVIII դարերը: Ժամանակագրության ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ Օսմանյան կայսրությունը, նվաճելով Արևելյան Յայաստանը, միայն վերոնշյալ երկու դարաշրջանում է անցկացրել Երևանի (Ռևանի³) վիլայեթի⁴ աշխարհագիր մատյանների գրանցում: Յետևաբար մեծարժեք է այդ երկու հարկամատյանների լուսաբանումն ու համեմատական քննությունը: Ատենախոսության հետազոտության համար նյութ են դարձել 1590 թ. Երևանի վիլայեթի⁵ և 1728 թ. Երևանի լիվայի⁶ աշխարհագիր մատյանները: Յատկանշակալն է, որ ի տարբերություն XVI դարի, օսմանյան իշխանությունները XVIII դարում Երևանի վիլայեթը չեն ընդգրկել մեկ ամբողջական մատյանում, ուստի այդ շրջանում Երևանի վիլայեթն ամբողջացնող մյուս վարչական միավորը՝ Նախիջևանի լիվան, ընդգրկվել է առանձին մատյանում և ներառված չէ սույն ատենախոսությունում⁷:

Վերոնշյալ հարկամատյաններից բացի, ատենախոսության մեջ քննված է նաև մեր ձեռքի տակ եղած հայկական այն շրջանի օսմանյան ընդարձակ հարկացուցակների նյութը,

² Չոբանյան Պ., Յայաստանի պատմության օսմանյան սկզբնաղբյուրների շուրջ, հրատարակումներ, Բանբեր Յայագիտության, Երևան, թիվ 1, 2017, էջ 209:

³ Օսմանյան հարկամատյաններում Երևանը կոչվել է՝ Ռևան: Այսուհետև՝ Երևան:

⁴ Օսմանյան կայսրությունում առավել խոշոր վարչական միավորներն էին՝ վիլայեթը (Եյալեթ), լիվան (սանջաքը), քազան և նահիեն, որոնց հայերեն համարժեքներն են համապատասխանաբար՝ նահանգը, գավառը, գավառակը և գյուղախումբը: Մելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 66:

⁵ T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TT_d, sıra nu: 0633, Tapu Tahrir Defteri.

⁶ T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TT_d, sıra nu: 0901, Tapu Tahrir Defteri.

⁷ T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TT_d, sıra nu: 0905, Tapu Tahrir Defteri.

քրիստոնյա քննադատների քանակը, բնակչության տնտեսական զբաղվածությունը և անդրադարձալի հարկատուներից օսմանյան իշխանավորների սահմանած տուրքերին՝ իրենց դրամական արժեքներով: Հնարավոր է ճշգրիտ պարզել բոլոր այն քրդական աշխրեթների գոյությունը, որոնք բնակվել են Երևանի *վիլայեթի* մաս կազմող շրջաններում: Կարևորություն են ներկայացնում հետազոտության առարկա հարկացուցակները կազմելու գործում օսմանյան իշխանությունների գրանցած օրինաչափությունների ու սուլմասիքությունը: Հարկամատյանների տեղեկությունների շնորհիվ առաջին անգամ շրջանառություն մեջ է դրվում նաև XVI և XVIII դարերում Օսմանյան կայսրության կողմից Արևելյան Հայաստանի նվաճմամբ սկիզբ դրված վարչա-քաղաքական միավորների քննությունը: Բացի այդ, նորոլյթ են հայ եկեղեցականներին և հատկապես Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին շնորհված օսմանյան իրավունքների լուսաբանումը:

Ատենախոսության արդյունքները կարող են կիրառվել հայոց պատմության համապատասխան դասընթացներում և դասագրքերում՝ Օսմանյան կայսրությանը նվիրված հետազոտություններում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒ ԹՅԱՆ

ՓՈՐԱՔԵՆՈՒ ԹՅՈՒՆ:

Ատենախոսությունը քննարկվել և հրատարակային պայտասություն է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտություն ինստիտուտի Արևելյան աղբյուրագիտություն և պատմագրություն ու թուրքիայի բաժինների կողմից: Ուսումնասիրություն հիմնական դրույթները լուսաբանվել են հեղինակի հրատարակած 8 հոդվածում:

ԹԵՄԱՅԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐԿԱՅՈՒ ԹՅԱՆ ԱՄՏԻՃԱՆԸ (ԱՐՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒ ԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒ ԹՅՈՒՆ):

Ատենախոսության շարադրման համառոտ քստում մեծ նշանակություն ունեն օգտագործված սկզբնաղբյուրների և տարբերությունը մասնագիտական գրականության ուսումնասիրությունը, որոնք վերաբերում են սուլմաստենախոսության հիմքում ընկած հարկացուցակների հետազոտությանը:

Ատենախոսության համար արժեքավոր է աղբյուրացանցի հեղինակներ Չիա Բուհիաթովի և Հուսամադդին Մամադովի (Քարամանլը) կազմած 1728 թ. Երևանի *վիլայեթի* համառոտ հարկամատյանի ու սուլմասիքությունը⁹: Աշխատանքի

⁹ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı), Rössamı: Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı) Bakı, 1996.

ներածական մասում անդրադարձ է կատարվում նաև 1590 թ. Երևանի *վիլայեթի* տվյալներին: Փորձ է կատարվել ներկայացնել նաև՝ ընդհանուր գյուղերի քանակը: Հիշյալ աշխատանքը որը մեզ հետաքրքրել է գլխավորապես ժողովրդագրության տեսանկյունից, տվյալների վերանայման կարիք ունի: Ճշգրիտ չեն հատկապես 1590 թ. Երևանի *վիլայեթի* հարկամատյանում արձանագրված հարկատուների, ընտանիքների, ինչպես նաև՝ գյուղերի ընդհանուր թիվը: Վերանայման կարիք ունի նաև 1728 թ. Երևան քաղաքի ժողովրդագրական պատկերի ուսումնասիրությունը, քանի որ հեղինակների ստացած արդյունքները չեն համապատասխանում հարկամատյանի տվյալներին:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում մեկ այլ աղբյուրների հեղինակ Մեհմեդ Իսլամօղլուի աշխատանքը, որը վերաբերում է 1590 թ. Երևանի *վիլայեթին* պատկանող Օրդուբադին¹⁰: Կարևորել ենք հատկապես Օրդուբադ քաղաքի ուսումնասիրությունը, որը, անշուշտ, համարել ենք հարկացուցակի տեղեկությունների հետ:

Ժողովրդագրական տվյալների ուսումնասիրության տեսանկյունից ուշագրավ է նաև Հաքան Քարազյոզի մագիստրոսական աշխատանքը, որը վերաբերում է 1590 թ. Նախիջևանին¹¹: Աշխատանքում ուճացվել է մահմեդականների թիվը, ինչը, անշուշտ, բացասական է ազդել քրիստոնյա և մահմեդական բնակչության քանակական հարաբերակցության վրա:

Ատենախոսության շարադրման համար մեծարժեք է Սիմեոն Երևանցու «Ջամբռ» աշխատությունը¹², որը մեծ նշանակություն ունի օսմանյան հարկացուցակներում վկայված այն տեղեկությունների հետ համեմատության տեսանկյունից, որոնք վերաբերում են Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը իր աշխատանքում չի անդրադարձել 1590 թ. օսմանյան իշխանությունների կողմից եկեղեցու կարգավիճակի հարցին, ուստի, հատուկ ուշադրություն ենք դարձրել 1728 թ. Էջմիածնի իրավունքներին:

¹⁰ İslamoğlu M. A., 1590 Tarihli Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Revan Eyaletinde Alınan Vergiler (Ordubad Kazası örneği), Cappadocia Journal of History and Social Sciences, volume 4, 2014.

¹¹ Karagöz H., 1590 Tahririne Göre Nahçıvan Kazası, Yüksek Lisans Tezi, İsparta, 2001.

¹² Ջամբռ. գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն: Համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Սիմեօնէ ցաւհար եւ ի վշտակոծ կաթողիկոսէ Երեւանցւոյ: Ի Վարշապատ, 1873 (այսուհետև՝ Ջամբռ):

Փորձել ենք վերհանել 1728 թ. Էջմիածնին պատկանող գյուղերի թիվը: Այդ համատեքստում մեզ օգնել են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի¹³ Կաթողիկոսական դիվանում պահվող այն բոլոր օսմանյան վավերագրական նյութերը, որոնք առնչվում են հատկապես 1725¹⁴, 1726¹⁵, 1727¹⁶ թվականներին գյուղերի նկատմամբ Մայր Աթոռի ունեցած սեփականության իրավունքներին: Դժբախտաբար, չեն հանդիպում նմանօրինակ վավերագրական նյութեր 1590 թ. եկեղեցու ունեցվածքի վերաբերյալ, քանզի մեզ մնում է բավարարվել միայն այդ նույն թվականի Երևանի *վիլայեթի* հարկամատյանի շատ սուղ տեղեկություններով, որոնք հիմնականում առնչվում են հոգևորականների իրավունքներին:

Ատենախոսության շարադրման գործում նշանակալի է հարկերի լուսաբանումը: Այդ համատեքստում օգտվել ենք տարաբնույթ մասնագիտական գրականությունից, որոնց շրջանում առանձնանում են Արամ Սաֆրաստյանի և Մանվել Չուլալյանի¹⁷, Յալիլ Ինալջոբի¹⁸, Սադրբ Բիլգեի¹⁹, Վալտեր Յիլնգի²⁰, Վլադիմիր Ջաննի²¹, Յավուզ Երջանի²², Ունալ Թաթբընի²³, Նեշեթ Չաղաթայի²⁴, Սուաթ Յիդրզի²⁵ և Յավվաթ Բանգյուլի²⁶ աշխատանքները: Հարկերի ուսումնասիրության համատեքստում մեծապես օգտվել ենք նաև Մատենադարանի

¹³ Այսուհետև՝ Մատենադարան:
¹⁴ Մատենադարան, Կ/դ, թղթ. 1 գ, վավ. 316:
¹⁵ Մատենադարան, Կ/դ, թղթ. 1 գ, վավ. 306:
¹⁶ Մատենադարան, Կ/դ, թղթ. 1 գ, վավ. 314:
¹⁷ Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XVI- XVII դդ. Կանոննամաներ), թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Մ. Կ. Չուլալյանի, Երևան, 1964 (այսուհետև՝ Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում):
¹⁸ İnalçık H., Osmanlılar'da Raiyyet Rüşümü, Türk Tarih Kurumu, Belleten, Ankara, cilt: XXIII, sayı: 92, 1959.
¹⁹ Bilge S. M., Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi), İstanbul, 2012.
²⁰ Hinz W., İslam'da Ölçü Sistemleri, Çeviren: Sevim A., İstanbul, 1990.
²¹ Janev V., The Jews in Macedonia XV- XVII (century), Skopje, 2011.
²² Ercan Y. Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar, Türk Tarih Kurumu, Belleten, Ankara, cilt: LV, sayı: 213, 1991.
²³ Taşkın, Ü. Rüşüm-i Örfiye, Tarih Okulu, İzmir, sayı: XIV, 2013.
²⁴ Çağatay N., Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, cilt 5, sayı 5, 1947.
²⁵ Yıldız S. (H.984) 1576-1577 Tarihli Timar Ruznamçe Defterinde Göre Karaman Eyaleti, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010.
²⁶ Kangül H., 16 Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2016.

պարսկերեն հրովարտակաների առաջին²⁷, երրորդ²⁸, չորրորդ²⁹ արականերից: Վերջինների տեղեկությունները, թեպետ վերաբերում են Սեֆյան իրանի տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանին, այնուամենայնիվ, մեր կողմից վերհանած հարկերը լիովին համապատասխանում են օսմանյան շրջանի հարկատեսակների նշանակությանը:

Ատենախոսության համար կարևոր են նաև Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում հավաքված աշխարհագրական տեղեկությունները³⁰: Բառարանի հատրների շնորհիվ անդրադարձել ենք հարկամատյաններում գրանցված վարչա-քաղաքական միավորների տեղադրման խնդրին:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿՍՈՒԻՑՎԱՃԵԼ ՈՒ ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից ու հավելվածից:

Ներածության մեջ ներկայացվում է թեմայի արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, գիտական նորույթը, հետազոտության ժամանակագրական սահմանները, մեթոդիկան, աղբյուրների և գրականության տեսությունը:

Առաջին գլուխը՝ «1578-1590 թթ. ՕՍՄԱՆԱՍԵՑՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄԸ ԵՎ 1590 թ. ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԻԼԱՅԵԹԻ ԱՆԻՄՐԱԳԻՐԸ», բաղկացած է 4 ենթագլխից:

Առաջին ենթախումբը՝ «Այսրկովկասի գրավումը Օսմանյան կայսրության կողմից», ներկայացվում են այն իրադարձությունները, երբ Օսմանյան կայսրությունը 1578 թ. մազմական գործողություններ սկսեց Սեֆյան իրանի դեմ՝ պատերազմի թատերաբեմ դարձնելով Այսրկովկասը՝ այդ թվում Արևելյան Հայաստանը:

Ուշագրավ են պատերազմի ընթացքում օսմանյան բանակի նախածեմնած 1579³¹ և 1583³² թթ. արշավանքները Երևան: Առաջին հարձակման ժամանակ ըստ օսմանցի տարեգիր Փեչևիի՝ զոհ են

²⁷ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, հրովարտականեր, արակառաջին (ԺԵ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Յ. Դ. Փախադյանը, Երևան, 1956:

²⁸ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտականեր, արակերրորդ (1652-1731), կազմեց՝ Զ. Պ. Կոստիկյանը, Երևան, 2005:

²⁹ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտականեր, արակչորրորդ (1734-1797), կազմեց՝ Զ. Պ. Կոստիկյանը, Երևան, 2008:

³⁰ Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Քալիբյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Լ. Խ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 1, 2, 3, 4, 5, Երևան, 1986, 1988, 1991, 1998, 2001:

³¹ Ալիջան Դ., Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 300-301:

³² Հակոբյան Թ., Խ., Երևանի պատմությունը 1500-1800, Երևան, 1971, էջ 17:

գնացել 20000-ից ավել կանայք և երեխաներ³³, իսկ հայ կական աղբյուրներում՝ Յոզիանիսիկ Ծարեցու ժամանակագրության³⁴ և Էրզրում գավառի Սալաճոր գյուղի Առաքել սարկավազի վկայության համաձայն³⁵, գերիների թիվը հասել է 60000-ի: Օսմանյան երկրորդ արշավանքն օսմանցիների համար մեծ ազդակ է եղել հետագա ռազմական հաջողության ու նների համար:

Օսմանյան կայսրությանը արդեն 1588 թ. կարողանում է իր դիրքերը հաստատել ողջ Այսրկովկասում՝ իրանական Ատրպատականով հանդերձ³⁶, որի պայմաններում, ի թիվս գրավյալ այլ շրջանների, նախաձեռնել է Երևանի *վիլայեթի* աշխարհագիր մասյանի գրանցումը: 1590 թ. Կոստանդնուպոլսում պատերազմող կողմերի միջև հաջողության պայմանագրից հետո, օսմանցիներին հաջողվում է շուրջ 12 տարի իշխել Այսրկովկասում:

Երկրորդ ենթապլանում՝ «1590 թ. Երևանի վիլայեթի աշխարհագրի հատվածները», հանգամանորեն ներկայացվում է Երևանի *վիլայեթի բանուննամեն* (օրնամասյան³⁷), որտեղ տեղ գտած դրույթները կազմել են նշյալ *վիլայեթի* օրենքների հիմքը: Հատկանշական է, որ դրանք բաղկացած են 18 հատվածից: Դրանց բովանդակությունը հիմնականում վերաբերում է հարկատեսակներին՝ դրանց դիմաց սահմանված հարկաչափերին, վճարման ժամանակահատվածին, հպատակի և ֆեոդալի փոխարարություններին առնչվող որոշ իրավունքներին և մի շարք հանցագործությունների պարզապես օրենքի ու ժստացած պատիժներին:

Հատուկ կարևորություն է ներկայացնում *բանուննամենի* տասնմեկերորդ հատվածը, որտեղ հատուկ անդրադարձ է կատարվում ոչ մահմեդական³⁸ հոգևորականների իրավունքներին՝ սահմանվում իշխանության ու նների շնորհած արտոնություններն ու պարտականությունները:

³³ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, թարգմանություններն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, հատոր Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրասյանը, Երևան, 1961, էջ 46-47:

³⁴ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հատոր II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյանը, Երևան, 1956, էջ 241:

³⁵ Լեո, հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, գիրք առաջին, Երևան, 1969, էջ 195:

³⁶ Հայոց պատմություն, հատոր II, միջին դարեր (IV դարի կես - XVII դարի առաջին կես), գիրք երկրորդ, միջին դարեր (IX դարի կես - XVII դարի առաջին կես), Երևան, 2014, էջ 601:

³⁷ Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 5:

³⁸ Խոսքն առաջին հերթին հայ ազգի հոգևորականների մասին է:

Զորորդ Ենթագլխում՝ «Երևանի վիլայեթի վարչական բաժանումը ըստ 1590 թ. աշխարհագրի» քննվում են Երևանի վիլայեթին պատկանող թվով 27 վարչա-քաղաքական միավորները, որոնց թվին էին դասվում՝ Երևանը, Կարբին, Գառնին, Վեդին, Արալ ըբը, Թալինը, Արմավիրը, Աբսիքը (°)³⁹, Ապարանը, Շարաբխանեն, Աղչաքալան, Նախիջևանը, Մեվազի հխթունը, Մելիք-Արսլանլուն, Ղարաբաղը, Դարաշամը, Դարաշահբուզը, Բազարչայը, Շարուրը, Չառը, Չեբիլը, Ալընջան, Սիսիանը, Օրդուբադը, Ազադջիրանը, Շորլուծը և Դերենուրքուծը: Վարչա-քաղաքական միավորներից 7-ը՝ Երևանը, Նախիջևանը, Շարուրը, Աղչաքալան, Թալինը, Արալ ըբը և Օրդուբադը *քազաներ* էին, որոնցից Երևանի, Նախիջևանի և Օրդուբադի *քազաներին*, որպես *նահիե*, պատկանել են մնացյալ շրջանները՝ իրենց գյուղերով հանդերձ, ինչը նշանակում է, որ Շարուրը, Աղչաքալան, Թալինը և Արալ ըբը գուրկ էին որևէ *նահիեից* (ընդգրկում էին միայն գյուղեր): *Վիլայեթում* ընդհանուր հաշվովում է շուրջ 763 գյուղ: 1590 թ. Երևանի *վիլայեթի* հարկացուցակներում հանդիպում են դեպքեր, երբ ամբողջությամբ բնակիչներից գուրկ են եղել մի շարք վարչա-քաղաքական միավորներ: Դրանց թվին են դասվել՝ Ապարանը, Շարաբխանեն, Աբսիքը (°), Բազարչայը, Չառը և Չեբիլը:

Վերհանել ենք *վիլայեթի* ժողովրդագրական պատկերը: Հիմք ընդունելով թուրք օսմանագետ Օմեր Լյուլֆի Բարքանի այն տեսակետը, ըստ որի՝ յուրաքանչյուր ընտանիք միջինը բաղկացած է եղել 5 անդամից⁴⁰, կարելի է փաստել, որ ամբողջ *վիլայեթում* կարելի է հաշվել ընդհանուր 4425 բնակիչ, որոնցից 28166-ը՝ քրիստոնյա, իսկ 16259-ը՝ մահմեդական:

Վերոնշյալ ենթագլխում հաշվել ենք նաև յուրաքանչյուր վարչա-քաղաքական միավորում արձանագրված այգիների, պարտեզների, ջրաղացների, ձիթիանների և այլ սեփականության միջոցների քանակը:

Չորրորդ Ենթագլխում՝ «Երևանի վիլայեթի հարկատեսակներն ու չափերը ըստ 1590 թ. աշխարհագրի», քննվում են 1590 թ. Երևանի *վիլայեթում* օսմանյան իշխանության ներքին սահմանված հարկերը: Հատկանշական է, որ հատուկ կարևորություն են ներկայացրել հատկապես ցորենի, գարու, բամբակի, այգիների միանվագ վճարի և բրնձի հարկերը: Նշյալ հարկատեսակների դիմաց գանձվել են ամենաբարձր հարկատեսակները, ինչը նշանակում է որ դրանց

³⁹ Հարցական նշան է դրված այն տեղանվան վրա, որի օսմանյան տեքստի ճիշտարտասանության մեջ վստահ չենք:

⁴⁰ İslamoğlu M. A., նշվ., աշխ., էջ 135:

մշակութային համար *վիլայ եթի* հողերը առավել նպաստավոր էին:

Հարկերի քննություննից պարզվում է, որ օսմանյան իշխանությունները որոշ հարկատեսակների դիմաց՝ սահմանել էին նրանց հստակ դրամական արժեքը, որոնք համեմատվել են նույն ժամանակահատվածի Թիֆլիսի *վիլայ եթուլ* մ գրանցված համանման տվյալների հետ: Կարևոր է նաև հարկաչափերի ընդհանուր քննությունը, որից կարելի է փաստել, որ *վիլայ եթուլ* ամենաբարձր հարկաչափը գրանցվել է Ջուլի հագյուղի դիմաց:

Ենթազլիտում անդրադարձ է կատարվում նաև օսմանյան իշխանությունների հարկացուցակների անցկացման կարգի օրինաչափություններին, որոնց թվում կարելի է նշել հատկապես հարկատուների անձանուկները՝ 7-ական սյունյակով ներկայացված լինելը, միևնույն գյուղում քրիստոնյա և մահմեդական բնակչության առկայության պարագայում նրանց անձանուկների տարանջատումը, քանական թվականները տառային արժեքների միջոցով շարադրումը:

Երկրորդ գլուխը՝ «XVIII դարի I երեսնամյակի Արեւելքի ճանաչման և զարգացման վերաբերյալ 1728 թ. երեւելի Լիպսի Աշխարհագիրը», բաղկացած է 4 ենթազլիխից:

Առաջին ենթազլիտում՝ «Արևելյան Հայաստանի վերստին նվաճումը Օսմանյան կայսրության կողմից» նկարագրվում են բաղաբանային իրադարձությունները, որոնց ժամանակ Օսմանյան կայսրությունը նախաձեռնում է Սեֆյան իրանի տիրապետության ներքո գտնվող շրջանների նվաճումը: Հնարավորինս սպառնիչ ներկայացվում են Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների պետական շահերն ու նպատակները, որոնք 1720-ական թվականներին փորձում էին տիրել ամբողջ տարածաշրջանին:

Ենթազլիտում մեծ կարևորություն է ներկայացնում հայ և վրաց ժողովուրդների արևելյան հատվածի ազատագրական պայքարը: Այդ գործընթացը մեծապես ուղեկցվում էր հայերի՝ ռուսների հանդեպ ունեցած բացահայտ համակրանքով⁴¹:

Այնուամենայնիվ, 1724 թ. հունիսի 12-ի համաձայնագրով՝ Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունները տարածաշրջանը բաժանեցին ազդեցություն գոտիների: Օսմանյան իշխանությունները, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ ենթարկել նաև ողջ Արևելյան Հայաստանը,

⁴¹ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959, էջ 493:

ամբողջ տարածքով անցկացրեցին ընդարձակ հարկամատյանների գրանցում:

Երկրորդ ենթազխում՝ «Երևանի լիվան ըստ 1728 թ. աշխարհագրի», հանգամանորեն ներկայացվում են Երևանի *լիվայի*ն պատկանող թվով 14 վարչա-քաղաքական միավորները, որոնցից են եղել՝ Երևանը, Քըրք Բուլաքը, Կարբին, Դարաչիչեքը, Ապարանը, Սուրմալուն, Իգդիրը, Արալըքը, Սադարաքը, Մակուն, Շարուրը, Վեդին, Գառնին և Շորագյալը: Հարկամատյանից պարզ է դառնում, որ *լիվայում քազայի* կարգավիճակ են ունեցել Երևանը և Կարբին, որոնցից առաջինը բաղկացած է եղել միայն քաղաքից, այնինչ Կարբին՝ քաղաքից բացի, նաև բազմաթիվ գյուղերից: Մյուս բոլոր վարչական միավորները փաստացի եղել են *նահիե*:

Մեծ ուշադրություն է դարձվել ժողովրդագրական տվյալներին: Երևան քաղաքի ժողովրդագրական պատկերի համառոտ քստում տվյալների տարբերություն են քարձանագրել ադրբեջանցի հեղինակների տվյալներին և խնդրո առարկա հարկամատյանի միջև: Ինչ վերաբերում է ամբողջ *լիվայի* ժողովրդագրությանը, ապա ընդհանուր բնակվել է 69112 բնակիչ, որոնցից 27589-ը՝ քրիստոնյա, իսկ 41523-ը՝ մահմեդական: Հատկանշական է, որ միայն քրիստոնեաբնակ Էր Կարբի քաղաքը, իսկ սոսկ մահմեդաբնակ Էին՝ Սադարաքի Շարուրի *նահիե*ները:

Ենթազխում ադրադարձ է կատարվում նաև քրդական աշիրեթների՝ գոյությունը, հանգամանորեն տրվելով՝ նրանց անվանումները: Հայտնի է դառնում, որ նրանք բնակվել են Քըրք Բուլաքում, Կարբիի գյուղերում, Արալըքում, Սադարաքում, Մակունում, Շարուրում և Շորագյալում:

Հանգամանորեն նշվում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին տրված օսմանյան իշխանությունների իրավունքները: Ուշագրավ է, որ Էջմիածինը, որը 1728 թ. տիրապետել է 3 գյուղի, բավականաչափ սեփականություն է ունեցել ոչ միայն բուն Վաղարշապատում, այլ նաև՝ դրասահմաններիս դուրս: Ամբողջ *լիվայի* համառոտ քստում փորձ է կատարվել հաշվել նաև սեփականության իրավունքով շահագործվող ունեցվածքների թիվը:

Երրորդ ենթազխում՝ «Երևանի լիվայի հարկերը ըստ 1728 թ. աշխարհագրի», ուսումնասիրության են ենթարկվում Երևանի *լիվայի* հարկերը, որոնք ամբողջացնում են հարկամատյանի տեղեկությունները: Պարզ է դառնում, որ *լիվայում* բավականաչափ բարձր են եղել ցորենի, գարու, բաբակի, բրնձի բերքից, ինչպես նաև՝ այգիների միանվագ վճարից գանձվող հարկադրույքները:

Օսմանյան իշխանությունները 1728 թ. ի թիվս այլ հարկատեսակների, հստակ հարկաչափ են սահմանել նաև մահմեդական ամուրիներից, որը բացատրվում է

կայ սրու թյան ներքին կյանքի դժվարություններով: Բացի այդ, քննություն են ենթարկվում նաև *լիվայի* ամենամեծ տնտեսությունն ու նույնեղը բնակավայրը, որը ըստ հարկադրույթների տվյալների՝ եղել է Վաղարշ ապատ գյուղը: Համեմատելով 1725 և 1728 թթ. Վաղարշ ապատի հարկերը, կարելի է փաստել, որ օսմանյան իշխանությունները 1728 թ. որդեգրել են հարկաչափերի բարձրացման բաղաբնականությունը⁴²:

Չորրորդ ենթագլխում՝ «1590 թ. Երևանի վիլայեթի և 1728 թ. Երևանի լիվայի աշխարհագրերի համեմատությունը», ուսումնասիրությունն է ենթարկվում XVI և XVIII դարերի խնդրառարկա հարկամատյանները, որտեղ մեծ տեղ է հատկացվել ընդարձակ հարկացուցակներ կազմելու գործում օսմանցիների կիրառած մեթոդաբնական սկզբունքներին: Մեծարժեք է 1590 թ. Երևանի *վիլայեթում* և 1728 թ. Երևանի *լիվայում* տարածված հարկատեսակների և նրանց դրույքաչափերի համեմատաբան քննությունը: Բացի այդ, ուշադրություն է առնվում վարչա-բաղաբնական միավորների լուսաբանումը՝ հնարավորություն սահմաններում՝ հատկապես մատնանշվելով, թե որ շրջաններն էին հանդիպում 2 հարկամատյանում:

Երրորդ գլուխը՝ վերնագրված է «ԹՖՏԼԻՍԻ ՎԻԼԱՅԵԹ ԱՇՈՑԵԻ, ՏԱՇԻՐԻ, ՓԱՄԲԱԿԻ ԼԱՐԻԵՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐՈՒՄ (ԵՐԵՎԱՆԻ ԼԻՎԱՅԻ ՀԵՏ ՀԱՄԵՍՏՈՒԹՅՈՒՆ)»: Աշոցքի (օսմաներեն՝ Քայքուլի), Տաշիրի և Փամբակի *Նահիեների* աշխարհագրերը, Երևանի *լիվայի* օրինակով գրի առնվելով 1728 թ., մեծ նշանակություն ունենեն նույն թվականի Երևանի *լիվայի* հարկամատյանի հետ համեմատություն տեսանկյունից: Հարկ է նշել, որ թեպետ այդ *Նահիեները* նշյալ ժամանակահատվածում Երևանի *վիլայեթի* սահմաններից դուրս են գտնվել, այնուամենայնիվ, դրանք լինելով հայկական տարածքներ, ընդգրկվել են մեր ուսումնասիրության մեջ:

Հանգամանորեն ներկայացվում են 3 *Նահիեի* հարկացուցակների ամբողջական տեղեկությունները: Հատկապես կարևոր են ժողովրդագրական տվյալները: Հարկացուցակներից պարզ է դառնում, որ ամենամեծ բնակչությամբ աչքի է ընկել Աշոցքը, որտեղ գրանցվել է ընդհանուր շուրջ 7325 անձ, որոնցից մահմեդականները միայն 115-ն են եղել: Տաշիրում կարելի է ասել, որ բնակչությունը բաղկացած է եղել բացառապես քրիստոնյաներից, այնինչ՝ Փամբակում՝ ժողովրդագրական պատկերը՝ 2017-ը 1088-ի դիմաց հարաբերակցությամբ հոգուտ

⁴² Փախազյան Հ., Վաղարշապատ գյուղի 1725 և 1728 թթ. թուրքական հարկացուցակները, Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, թիվ 5, 1960, էջ 452:

մահմեդականների էր: Յատկանշական է, որ Աշոցքը մյուս 2 *Նահիեի* համեմատությամբ ասքի է ընկել նաև ամենամեծ սոցիալ-տնտեսական ներուժով:

Երրորդ գլխի շարադրանքում առանցքային մաս է կազմում վերոնշյալ 3 *Նահիեի* և 1728 թ. Երևանի *լիվայի* համեմատությունը, որտեղ լուսաբանվում են օսմանյան իշխանությունների արձանագրած օրինաչափությունները: Յատկանշական է, որ հարկատեսակները 1728 թ. Թիֆլիսի *վիլայեթի* մաս կազմող շրջաններում և Երևանի *լիվայում* հիմնականում համընկնում են: Նույնն է եղել ցորենի և գարու առաջնահերթության գործոնը, քանի որ դրանց դիմաց սահմանված հարկաչափերը բավականաչափ բարձր են եղել: Այնուամենայնիվ, որոշ հարկատեսակների դիմաց սահմանված հստակ արժեքի համտեքստում, նկատելի են զգալի տարբերություններ: Հնարավորինս մանրամասն համեմատության ենք ենթարկել նաև հարկացուցակների կազման սկզբունքները:

ԵՐԱԿԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ներկայացված են

առնեսախտությունները և հիմնական եզրահանգումները:

1. Ըստ 1590 թ. հարկամայրանի՝ Երևանի *վիլայեթը* բաղկացած է եղել թվով 7՝ Երևանի, Նախիջևանի, Շարուրի, Աղջաբալայի, Թալիսի, Արալըքի և Օրդուբադի *քազաներից*: *Քազաներից* 3-ը՝ Երևանը, Նախիջևանը և Օրդուբադը ունեցել են քաղաք և բաժանվել են *Նահիեների*, որոնք էլ իրենց հերթին՝ գյուղերի: Ամենաշատ *Նահիեներով* ասքի ընկած *քազաները* Երևանն և Օրդուբադն էին. նրանք ունեին 8-ական *Նահիե*, Նախիջևանը՝ 7: Ինչ վերաբերում է մյուս 4 *քազային*, ապա նրանք գուրկ են եղել *Նահիեներից* և ներառել են միայն գյուղեր: Ըստ 1590 թ. Երևանի *վիլայեթի քազաների* և *Նահիեների* ընդհանուր թվի՝ օսմանյան իշխանությունները *վիլայեթը* բաժանել են 27 վարչա-քաղաքական միավորի միջև:

Երևանի *լիվան* 1728 թ. բաղկացած է եղել 14 վարչա-քաղաքական միավորից, որոնցից էին՝ Երևանը, Քըրք Բուլաքը, Կարբին, Դարաչիչեքը, Ապարանը, Սուրմալուն, Իգդիրը, Արալըքը, Մադարաքը, Մակուն, Շարուրը, Վեդին, Գառնին և Շորագյալը: Դրանց շրջանում *քազայի* կարգավիճակ են ունեցել Երևանը և Կարբին: Առաջինը աշխարհագիր մատյանում ենթադրել է միայն քաղաք, իսկ Կարբին ներառել է քաղաք և դրան ենթակա գյուղեր:

Քանի որ մեր հետաքրքրությունների շրջանակից դուրս է գտնվում Թիֆլիսի *վիլայեթի* ամբողջական ուսումնասիրությունը, ուստի բավարարվել ենք միայն Աշոցքի, Տաշիրի և Փամբակի *Նահիեների* հարկացուցակների քննությամբ:

2. Հարկացուցակների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ *Նահիեներում* նկատելի տոկոս են կազմել

չ բնակեցված բազմաթիվ գյուղերը: Դրանց դիմաց սովորաբար նշվել է գյուղանունը և ընդհանուր հարկաչափը: Հարկադրույքի արձանագրումը ենթադրել է տվյալ բնակավայրի սոցիալ-տնտեսական ներուժը, որը ուժի մեջ պետք է մտներ բնակչության վերադարձի պարագայում:

1590 թ. Երևանի *վիլայ եթի* հարկացուցակներում եղել են միանգամայն դատարկված վարչաքաղաքական միավորներ: Դրանց թվին են դասվել՝ Ապարանը, Շարախասեն, Աբնիքը (°), Բազարչայը, Չառը և Չաբիլը: Հատկանշական է, որ Երևանի *լիվայում* և Աշոցքի, Տաշիրի ու Փամբակի հարկացուցակներում հանդիպում են միայն չբնակեցված գյուղեր:

Մեզ հաջողվել է պարզել նաև հարկամատյաններում գրանցված գյուղերի ընդհանուր թիվը: Այսպես օրինակ՝ 1590 թ. Երևանի *վիլայ եթում* հաշվվում է շուրջ 763, իսկ Երևանի *լիվայի* նշյալ հարկամատյանում՝ 1015 գյուղ: Ինչ վերաբերում է Թիֆլիսի *վիլայ եթին* պատկանող նահիեներին, ապա գյուղերի թիվը կազմել է 170-ը:

3. Համարելով 1590 թ. և 1728 թ. հարկամատյանները՝ փորձ է արվել վերհանել ժողովրդագրական պատկերը: 1590 թ. Երևանի *վիլայ եթում* քրիստոնյաները մեծամասնությու են կազմել, որն արտահայտվել է շուրջ 63.4%-ը 36.6%-ի դիմաց հարաբերակցությամբ: Հարկամատյանի տեղեկությունների համաձայն՝ *վիլայ եթում* սոսկ քրիստոնեաբնակ էին Մեվազիի հայթուևի, Դարաշամի և Դերենուրգութի *նահիեները*, իսկ Մելիք-Արսլանլու, Ղարաբաղ և Շարուր վարչաքաղաքական միավորները՝ մահմեդաբնակ: Ստացված տվյալները համեմատելով աղբյուրների կազմած Երևանի *վիլայ եթի* համառոտ մատյանի տեղեկությունների հետ, նկատում ենք ժողովրդագրական տվյալների անճշտություններ:

Ժողովրդագրական պատկերը այլ էր 1728 թ. Երևանի *լիվայում*, որի հարկամատյանից երևում է, որ բնակչության մեծամասնությունը եղել են մահմեդականները: Վերջիններս կազմել են *լիվայի* շուրջ 60.9%-ը, իսկ քրիստոնյաները՝ 39.1%-ը: Երևանի *լիվայում* ամբողջովին քրիստոնեաբնակ էր միայն Կարբի քաղաքը, իսկ միայն մահմեդականներով էին զբաղեցված՝ Սադարաքը և Շարուրը:

Աշոցքի, Տաշիրի և Փամբակի ժողովրդագրական պատկերի համատեքստում կարելի է նշել, որ առաջին երկու *նահիեում* քրիստոնյաները համապատասխանաբար կազմել են ընդհանուր բնակչության շուրջ 98.4% և 100%-ը: Սակայն պատկերը այլ էր Փամբակում, ուր քրիստոնյաները կազմել են ընդհանուր բնակչության շուրջ 35%-ը:

4. 1590 և 1728 թթ. օսմանյան հարկամատյանները կարևոր սկզբնաղբյուրներ են օսմանյան սուլթանների կողմից հայ եկեղեցականներին և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին

վերաբերող տեղեկությունների քննության համար: Յայ ոց եկեղեցու իրավունքների մասին ընդամենը համառոտ նշվում է 1590 թ. *վիլայ եթի քանուն նամեի* շարադրանքում: Մասնավորապես խոսվում է եկեղեցուն շնորհված հարկային արտոնությունների և հոգևորականների կողմից միանվագ վճարի մասին:

1728 թ. Էջմիածնին են պատկանել թվով 3 գյուղ՝ Վաղարշապատ, Օշականը և Մաստրան: Յատկանշական է, որ Քիրաջլու և Ֆրանկանոց գյուղերը, ի տարբերություն 1728 թ. օսմանյան քաղվածքի, առնվազն 3 տարի այլևս ենթակա չեն եղել Էջմիածնին: Մայր Աթոռը Վաղարշապատում տիրապետելով հիմնականում քարավանատան, վարելահողերի, ձիթիանների, ջրաղացների, անասունների, սեփականություն ունեցել նաև գյուղի սահմաններից դուրս:

5. 1728 թ. հարկամատյանից պարզվում է, որ Երևանի *լիվայում* բնակվել են՝ Թաջիլի, Քարաջալար, Քամարլու Սեյֆիաբադ, Թուրքեմանլու, Շանլու, Քուրդքուլլու, Քուզիբուդանլու, Քաջիլու, Շիթլու, Իսհանլու, Շիրելու, Բանադ, Շիթլի, Չանգինե, Բայաթ, Դունբուլլի, Իրավու, Խաջումլու, Մուղանլու քրդական աշիրեթները, որոնք արծանագրվել են Քրդք Բուլլաքում, Կարբիի գյուղերում, Արալքում, Սադարաքում, Մակուում, Շարուրում և Շորագյալում:

6. Ատենախոսությունում կարևոր նշանակություն ունի հարկերի ուսումնասիրությունը: Կարելի է փաստել, որ թեպետ 1590 թ. Երևանի *վիլայ եթում* և 1728 թ. Երևանի *լիվայում* արծանագրվել են տարբեր հարկատեսակներ, այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ, տուրքերի շրջանառության հիմնական առանցքը նույնն էր: Այդ միտումը վերաբերում է նաև Աշոցքի, Տաշիրի ու Փամբակի և Երևանի *լիվայի* հարկատեսակների համեմատությունը:

1590 թ. *վիլայ եթում* առաջնահերթ նշանակություն են ունեցել հատկապես ցորենի, գարու, բամբակի, այգիների միանվագ վճարի և բրնձի հարկերը, որոնցից գանձվող հարկաչափերը ամենաբարձրն էին: Յատկանշական է, որ այդ միտումը նկատելի է նաև 1728 թ. Երևանի *լիվայի* հարկացուցակներում: Տորենի և գարու հարկադրույթների բարձրարժեք լինելը վերաբերում է նաև Թիֆլիսի *վիլայ եթի* խնդրո առարկա *նահիեների*: Ի թիվս այլ հարցերի, մեծ կարևորություն են քաղվել հարկաչափերի համեմատությունը: Պարզվում է, որ մինևույն հարկատեսակների դիմաց հստակ սահմանված հարկաչափերը տարբեր են եղել ըստ հարկամատյանների: 1728 թ. դրանց դրամական արժեքը շատ ավելի բարձր է եղել 1590 թ. համեմատությամբ:

Յստակ սահմանված արժեքների փոփոխություն է նկատվում նաև Երևանի *լիվայի* և Աշոցքի, Տաշիրի, Փամբակի

տեղեկությունների միջև: Այդ միտումը հիմնականում պայմանավորված է եղել տվյալ ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության որդեգրած հարկային քաղաքականության տարբերություններով և *վիլայեթի* առանձնահատկություններով:

7. Հարկամատյանների քննությունը հնարավորություն է տալիս վերհանել այն օրինաչափությունները, որոնք վերաբերում են օսմանյան հարկամատյանների գրանցման կարգերին: Մասնավորապես օսմանյան իշխանությունները 1590 և 1728 թթ. Երևանի *վիլայեթի* մաս կազմող շրջաններում հարկատուների գրանցման ժամանակ սկզբում նշել են մահմեդականներին, այնուհետև՝ տվյալ բնակավայրի քրիստոնյա բնակչությանը: Նման իրողությունը չի հանդիպում Աշոցքում, Տաշիրում և Փամբակում, ուր բոլոր հարկատուները շարադրվել են ոչ հատուկ կանոնակարգված ձևով: Բացի այդ, 1590 թ. Երևանի *վիլայեթում* օսմանյան իշխանությունները բոլոր քանակական թվականները գրի են առել տառային արժեքներով, որը չի հանդիպում խնդրո առարկայի հարկամատյաններում:

Առեւտրային հիմնական դրույթներն արտացոլված են հեղինակի հետևյալ հրատարակումներում՝

1. Վաղարշապատի 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակը, Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, թիվ 23, 2016, էջ 170-193:
2. Այսրկովկասի քաղաքական իրավիճակը 1720-ական թվականներին, Հայագիտության հարցեր, Երևան, թիվ 2, 2017, էջ 60-67:
3. Աշոցք գավառը 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակում, Բանբեր Հայագիտության, Երևան, թիվ 2, 2017, էջ 29-34:
4. Տաշիր գավառը 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակում, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, թիվ 3, 2017, էջ 134-138:
5. Փամբակ գավառը 1728 թ. օսմանյան հարկացուցակում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, թիվ 3, 2017, էջ 99-106:
6. Երևանի (Ռևանի) վիլայեթը 1590 թ. քանոննամեում, Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը. Բ, միջազգային գիտաժողով, Երևան, 7-8 դեկտեմբերի, 2017, զեկուցումներ և զեկուցումների դրույթներ, էջ 176-181:
7. Վեդի գավառը 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակում, Հայագիտական հանդես, Երևան, թիվ 1, 2018, էջ 181-185:
8. Գառնի գավառը 1590 թ. օսմանյան հարկացուցակում, Կանթեղ, Երևան, թիվ 1, 2018, էջ 108-112:

МИРЗАБЕКЯН ГЕОРГИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ
ОСМАНСКИЕ ПЕРЕПИСИ ЕРЕВАНСКОГО ВИЛАЙЕТА 1590 Г.,
ЕРЕВАНСКОЙ ЛИВЫ 1728 Г., А ТАКЖЕ СОПРЕДЕЛЬНОГО ЕЙ
СЕВЕРНОГО РЕГИОНА
(СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.05 “Историография, источниковедение”.

Защита состоится 3-го июля 2018 г., в 13⁰⁰ на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории НАН РА (0019, Ереван, пр. М. Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

Данное исследование главным образом посвящено османским налоговым реестрам Ереванского *вилайета* 1590 г., Ереванской *ливы* и регионам Ашоцка, Ташира и Памбака 1728 г.: последние составляли часть Тбилисского *вилайета*.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы, а также приложений. Во введении обосновываются важность и актуальность исследования, пространственные и временные рамки, его цели и задачи, представляется научная новизна диссертации и анализируются использованные источники и литература.

В первой главе - «1578-1590 г. Османо-Сефевидская война и перепись Ереванского *вилайета* 1590 г.» излагается история войны между Османской империей и Сефевидского Ирана в конце XVI века. Представляются события в результате которых Османской Империи удалось завоевать Закавказье и удерживать эти территории на протяжении более одного десятилетия. Тщательно изучается налоговый реестр Ереванского *вилайета*, включая его административно-политические деления, названия всех сел, этнодемографическое состояние и количество имуществ, которым владело население. Кроме того, всесторонне рассматриваются взимаемые налоги, что дает четкое представление о социально-экономическом положении *вилайета*.

Во второй главе - «Новое завоевание Восточной Армении Османской империей в третьем десятилетии XVIII века и перепись Ереванской *Ливы* 1728 г.» представляется история политического развития, впоследствии которого Восточная Армения вновь подверглась османскому завоеванию. Надлежащим образом выявляется административно-политическое деление, изучаются этнодемография и социально-экономические вопросы. В этой главе мы также коснулись вопросов предоставленным османами Св. Престолу правам. Подробно сравниваются переписи Ереванского вилайета и Ереванской *Ливы*, соответственно 1590 и 1728 годов.

В третьей главе - «*Нахия* Ашоцка, Ташира и Памбака Тбилисского *вилайета* в XVIII веке (сравнение с Ереванской *ливой*)» подробно анализируются переписи вышеупомянутых регионов, несмотря на их нахождение за пределами Ереванского *вилайета*. Дается детальный анализ при сравнении с Ереванской *ливой*, где выявляются все закономерности проведения Османской переписи в двух налоговых реестрах.

В заключениях приведены основные итоги диссертации.

MIRZABEKYAN GEORGI A.
OTTOMAN CENSUSES OF THE YEREVAN VILAYET OF 1590,
YEREVAN LIVA OF 1728 AND NEIGHBORING NORTHERN REGION.
(COMPARATIVE ANALYSIS)

Dissertation for the degree of the Doctor of History on the
specialization of «Historiography, Source Study» 07.00.05.

The defense on the dissertation will be held on the 3th of July, 2018,
13⁰⁰ at the session of the Specialized Council 004 on Armenian
History of SCC RA by the Institute of History of the National Academy
of Sciences of RA
(0019, Yerevan, Marshal Baghramyan ave. 24/4).

SUMMARY

This research paper is mainly devoted to the Ottoman tax register of the Yerevan *Vilayet* of 1590, the Yerevan *Liva* and Ashotsk, Tashir, Pambak regions of 1728: the latter were part of the Tbilisi *Vilayet*.

The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion, bibliography, as well as an appendix. The introduction states the importance and relevance of the study, spatial and chronological framework, goals and objectives, presents the scientific novelty of the thesis and analyses used literature and sources.

The first chapter – “The Ottoman-Safavid war of 1578-1590 and the census of the Yerevan *Vilayet* of 1590” describes the history of the war between the Ottoman Empire and Safavid Iran at the end of the XVI century. Events, resulting in conquering Transcaucasia and keeping these territories for more than one decade by the Ottoman Empire, are presented in this chapter. The tax register of the Yerevan *Vilayet* is carefully studied: including its administrative and political divisions, the names of all villages, the ethno-demographic state and the number of properties owned by the population. In addition, the required taxes are assessed comprehensively, which gives a clear idea of the socio-economic situation of the *Vilayet*.

The second chapter – “The new conquest of Eastern Armenia by the Ottoman Empire in the third decade of the XVIII century and the census of the Yerevan *Liva* of 1728” presents the history of political development, as a consequence of which Eastern Armenia underwent Ottoman conquest again. The administrative-political division is identified and ethno-demography and socio-economic issues are properly studied. In this chapter, we also addressed the issues of rights of the Holy See provided by the Ottomans. Censuses of the Yerevan *Vilayet* and Yerevan *Liva* of 1590 and 1728 respectively, are compared in detail.

The third chapter –“Ashotsk, Tashir and Pambak *nahies* of the Tbilisi *Vilayet* of XVIII century (comparison with the Yerevan *Liva*)” analyses the censuses of the above-mentioned regions in detail, despite the fact of their location outside the Yerevan *Vilayet*. A comprehensive analysis is given in comparison with the Yerevan *Liva*, where all the patterns of the Ottoman census of two tax registers are revealed.

The conclusion contains the main results of the research.